

ANDRI SNÆR MAGNASON

 Nordisk
kulturkontakt

OM
TIDEN
OCH
VATTNET

Översättare: John Swedenmark

NORSTEDTS

Boken tillägnas mina barn, barnbarn och barnbarnsbarn

Översättningen har
utgivits med stöd av
Nordiska ministerrådet

ISBN 978-91-1-310850-6

© 2019 Andri Snær Magnason
och Norstedts, Stockholm 2021

Originalalets titel: Um tímarnn og vatnid

Published by agreement with Forlagið, www.forlagid.is

Översättning: John Swedenmark

Inlaga: Brytakuten

Omslag: Maria Sundberg

Tryckt hos Livonia Print Ltd, Lettland 2021

www.norstedts.se

*

Norstedts ingår i Norstedts Förlagsgrupp AB,
grundad 1823

*Du skyddar bara det du älskar,
du älskar bara det du känner till.
Du känner bara till vad du fått lära dig.*

Guðmundur Páll Ólafsson

och Paris och Rio och Kyoto. Tusentals experter presenterade rapporter och diagram. Gjorde någonting av detta någonting bättre? Lyssnade inte politikerna och reagerade?

Kort därefter besökte jag en konferens om klimatfrågor på Islands universitet där den ena experten efter den andra gick upp på podiet. Marinbiologen talade om havsförsurning och döda havsfåglar. Jökelexperten talade om jöklarnas avsmältning och ekologen om minskningen av matjord i världen, sjunkande grundvattennivåer och konsekvenserna av den förestående vattenbristen. Man lade fram siffror över miljoner människor, miljoner djurarter, de snabbaste förändringarna på miljoner år. Det blev ingen upphetsning. Jag tittade mig omkring och åhörarna visade inte mycket till reaktioner, föreläsningarna hade lika gärna kunnat handla om styrräntans inverkan på statsbudgeten. Borde vi inte få tårar i ögonen? Borde vi inte dela upp oss i aktivistgrupper och jobba till långt in på kvällarna för att planera protester? Vid den planerade mötesavslutningen samlade man ihop sina grejer, pratade om väder och vind och tog bilen hem som om ingenting hänt.

Kanske är vår förståelse av världen inte individuell. Kanske upplevde jag motsatsen till masshysteri – ett slags massapati. Inte ens en expert på ämnet verkade kunna leva sig in i sin forskning. Det verkade omöjligt för honom att koppla den djupa erfarenheten av att dyka och mäta världens korallrev till fantasikraften och känslan av överhängande död för allt han älskade. Kanske förstår vetenskapsmannen inte vad det är han säger förrän andra förstår vad det är han säger.

Orden vi inte förstår

*Ég skildi að orð er á Íslandi til
um allt sem er hugsað á jörðu.*

(”Jag insåg att på Island finnas ord /
för allting det som tänkes upp på jorden.”)

Einar Benediktsson

Vi tror att ord är lättbegripliga, att förståelsen av dem är naturlig för oss, att världen sådan den formuleras i tidningar och böcker är världen sådan vi uppfattar och förstår den; men det är inte alls så enkelt. Vi är till exempel vana vid att låta ord som *global uppvärmning* passera, medan vi reagerar på betydligt mindre tungt vägande ord. Kunde vi uppfatta i detalj vad orden *global uppvärmning* innebär borde de vara som någonting farligt i folksagorna, vi borde känna skräck. Det kan ta oss decennier, ja århundraden, att förstå nya ord och begrepp.

I Hallgrímur Péturssons Passionspsalmer, som trycktes första gången år 1666, inleds psalm 30 med dessa ord: *Þeir sem sál mín syndir drýgja / samvoiskunni þvert á mót.* (”De synder som min själ begår / tvärtemot samvetet.”) Synd, själ och samvete var ord som styrde islänningarnas tänkande; i många århundraden var de ett maktinstrument i händerna på präster och

överhet. Man bekände sina synder, renade sitt samvete och tillförsäkrade därmed sin själ evig vistelse i himlen. Men de orden hade inte alltid funnits. Under landnamstiden är det föga troligt att de norröna skulle ha begripit Hallgrímurs diktrader. Själ, synd och samvete kom in i språken med kristendomen. Det var ord som inte bekymrade de driftiga vikingarna. De plundrade och rövade, utan att alls bekymra sig om samvete och synd. Man fick heder och ära av sina plundringståg, man skulle inte förlåta sina fiender utan var skyldig att hämnas. Hämnades man inte fick man kanske en känsla som liknade samvetskval, men det ordet fanns inte.

En hirdskald på 900-talet som hade velat skriva en dikt åt en kung som hade omvänt sig till kristendomen skulle ha fått stora problem, eftersom skaldespråket utgick från den forn-nordiska mytologin. I diktningen användes *heiti* och *kenningar*, istället för att nämna saker och ting vid deras rätta namn. I dikter på versmåttet *dróttkvætt* sa man inte *jorden* utan *Óðins brud*, och *himlen* var *dvärgarnas hjälm*. Och hur skulle en kristen skald uttrycka sig i en litterär tradition där ordet för diktning var *asarnas mjöd*, *Óðins gåva* eller *Kvasirs blod*? Uppenbarligen var det besvärligt att använda *asarnas mjöd* för att lovsjunga Gud, himmelens och jordens skapare. Den litterära traditionen tvingade diktarna att tala om Gud som skapare av *dvärgarnas hjälm* och *Óðins brud*. Vi använder gammalt tänkande för att förstå nya tankar, och i början var det inte möjligt att tala om Gud utan att nämna Óðin, eller stödja sig på den hedniska världsbild som kristendomen hade föresatt sig att rensa bort.

Ord påverkar våra känslor. Ord gör det möjligt för oss att fånga själstillstånd och beskriva det som slumrar i vårt bröst. Ord kan fånga handlingar som tidigare var osynliga och rama in dem.

Sorgbliðni är till exempel det färöiska ordet för *angurværð*

(”vemod”). Två syskonspråk, isländska och färöiska, använder synonympar för att sätta ord på samma känsla. *Sorg* / *angur* och *bliðni* / *værð*.

Jag vet inte om en *sorgblið* färing mår exakt likadant som en *angurvær* islänning. Men vi kan använda oss av såna ord för att berika språket och finjustera känslornas spektrum. *Angurværð* skulle kunna inbegripa den känsla som fyller bröstet när man tillsammans sjunger en stilla sång vid en lägereld i Þórsmörk. *Sorgbliðni* skulle vara ett parallellt ord, men rymma en gnutta mer saknad och sorg. Då skulle vi ha två ord och kunna sätta ord på våra känslor med exaktare nyansering. Jag kände en underlig *angurværð* när jag tittade på de gamla fotografierna av farfar; men nu när han är borta fylls mitt hjärta av *sorgbliðni*.

Hallgrímur Pétursson var född 1614 och kunde dikta lidelsefullt om synden och nåden, men det skulle ha varit svårt för honom att skriva dikter om *frihet*, *mänskliga rättigheter*, *demokrati* och *jämlikhet*. Han var en fin poet och en stor tänkare, men orden och begreppen fanns nätt och jämt till i språket under hans århundrade.

När röt månads-kungen Jörundur gjorde revolution på Island år 1809 publicerade han en radikal kungörelse. Han sa så här: ”Island är fritt och befriat från Danmarks konselj.”

Det låter i våra öron som en självklar begäran från ett underkuvat folk, någonting som islänningarna hade längtat efter i sexhundra år. Men förmodligen hade ingen formulerat tanken på det sättet före Jörundurs proklamation. En vacker dag sommaren 1809 sjösattes en ny och revolutionär idé för första gången och gick i verkställighet samma dag. Problemet är att på den tiden hade det ännu inte fallit någon in att islänningarna borde önska sig frihet eller självständighet. Förmodligen hade orden aldrig uttalats högt på Island, och hade följaktligen liten eller ingen innebörd.

Jörgen Jörgensen kom till Island som tolk åt den brittiske tvålgrosshandlaren Phelps som ville köpa talg och ister av islänningarna. Över hela landet fanns avsevärda förråd av de varorna, men kriget mellan England och Danmark hade sen en tid förhindrat färder till Island och Phelps landsmän började lida brist på spannmål och andra förnödenheter. Greve Trampe, stiftamtman och kungens högste ämbetsman på Island, försökte sätta stopp för handeln, eftersom det enligt lag var förbjudet att göra affärer med andra än danskar, vid dödsstraff. Tvålgrosshandlaren Phelps och hans anhang grep Trampe och stängde in honom i en hytt på handelsfartyget, och Jörundur tog på sig styrelsen av landet under begränsad tid. Han publicerade en kungörelse om att Island hade fred med hela världen. Han tillverkade en nationsfana åt islänningarna och hissade den: tre saltfiskar. Han förklarade att skatterna genast skulle sänkas med 50 procent eftersom hälften försvann ur landet utan att någon offentlig omsorg kom istället.¹⁰ Dessutom upprättade han en plan för att Island alltid skulle ha ett årsförråd av spannmål till skydd mot hungersnöd, och priset skulle sänkas. Jörundur gav också islänningarna resefrihet, att var och en fick resa omkring i landet som hen ville och bedriva handel var hen så önskade utan att ha pass från amtmän eller andra befattningshavare, och att varje hamn skulle få bedriva handel med alla stater. På den här tiden fanns det stränga regler för resor inom landet. Omkring 25 procent av befolkningen var tjänstefolk: de var ofria, landlösa individer som inte kunde ingå äktenskap och få barn, närmast som drönarna i bisamhället. Jörundur lade också fram idéer om att inrätta sjukhus och om hur man skulle kunna förbättra barnmorskornas utbildning och bekämpa barnadödligheten. Under sextio somrardagar från juli till augusti hann han skissera förbättringar på de flesta samhällsområden.

Islänningarna hånade Jörundur och kallade honom *rötmänadskungen*; men han hade inte för avsikt att bli kung, tvärtom. Han tog på sig att styra landet tills invånarna hade valt ett representativt parlament och grundat en demokrati. I tolfte paragrafen av hans kungörelse från 11 juli 1809 framkommer detta tydligt:

Att vi förbinda oss att nederlägga vårt ämbete i det ögonblick de valda ombudens sammankomst ägit rum, hvilka skola samlas nästa år, den 1 Juli 1810, och sedan desamma fattat beslut om en ordinarie regering, och en och hvar, om så fattig, tager en jämlik del i dess styre som de förnäma.¹¹

De revolutionens vågor som slog in över hela Europa hade knappt alls nått Island; de grundläggande dokument som definierade begreppen frihet, jämlikhet och självständighet hade inte översatts eller givits ut på Island. Jörundur var före sin tid, inte bara på Island utan i så gott som hela världen. Danskarna fick inte sin representativa demokrati förrän 1835. När Jörundur år 1809 säger att *såväl de fattiga som de förnäma* ska ta jämlik del i styret av landet, då går han längre än vad man gjorde under franska revolutionen, där rösträtt byggde på egendom. Vid den här tiden var 88 procent av de isländska bönderna utfattiga landbor, och idén att de skulle vara likställda med de rika var för de allra flesta bara nonsens. De fann själva att de stod lägre och att det var självskrivet att makten skulle befinna sig i de rikas händer.

Islänningarnas likgiltighet gjorde Jörundur besviken. Han erbjöd folket friheten, men ingen begrep vad han menade och därför ville ingen ta emot den. Tanken ett en fattig människa skulle kunna ha lika mycket att säga till om som den rike stred

helt och hållet mot verkligheten. Idén om frihandel var också en nyhet på Island, och Jörundur skrädde inte orden om ett tillstånd där några få "fega" köpmän hade hållit nationen som gisslan. Gemene man hade svårt att förstå hur det skulle kunna vara möjligt att styra ett land med en representant som inte var "kung". Idén om representativ demokrati var ny, och även om fornsagorna berättade om alltinget och det forna godelvet under den epoken var det inte givet att folk skulle vilja återvända till ett sen länge övergivet tillstånd.

Jörundur ville ge oss *frihet*, han ville avskaffa kungamakten och ge islänningarna makten. Själv önskade han sig ingen makt, han var motsatsen till en kung; men nationen kände bara till ordet "kung" för att beskriva hans ställning. Precis som hirdskalderna i Norge inte kunde säga att Gud var himmelens och jordens skapare utan att tala om *Óðins brud*.

Absolut kunde det vara rimligt att misstro Jörundur. Han var en oförbätterlig äventyrare, spelare, kvinnokarl, och man kunde misstänka att målet var att införliva Island i det brittiska världsimperiet, men hur som helst kvarstår att där formulerades radikala idéer för första gången här i landet, och de togs emot som vilket annat upptåg som helst. Magnús Stephensen, Islands mest prominente person under den här tiden, skrev ursäktande i ett brev att "ingen god islänning önskade sig självständighet".

De som senare skulle komma att kämpa för idéer om frihet, jämlikhet och självständighet var fortfarande barn eller inte ens födda år 1809. Baldvin Einarsson, som räknas som en av de viktigaste initiativtagarna till självständighetskampen, var sju år, Jónas Hallgrímsson var två år, Jón Sigurðsson föddes inte förrän 1811 och ändå uppfattades hans idéer om frihet som radikala när han var medelålders.

När alltinget återupprättades år 1844 var det bara de för-

näma som hade rösträtt, de var omkring fem procent av befolkningen. Inte förrän år 1915 fick obeställda män och kvinnor över 40 år rösträtt på Island. Alla män och kvinnor fick inte lika rösträtt förrän 1920.

I småskolan fick min generation lära sig att islänningarna var förtryckta i sexhundra år under danskarnas välde, och att folket under hela den tiden längtade efter frihet och självständighet. Men så var inte alls fallet. Inte förrän i mitten av 1800-talet lade de romantiska diktarna fram idén att nationen alltid hade velat vara självständig. De allra flesta var indoktrinerade av sin tidsanda och hade nog med att överleva från dag till dag. Folk bodde i sin verklighet, inlåsta i varje epoks förhärskande språk och maktstrukturer. Flertalet är dömda till att tänka i de banor och med de begrepp som står till buds. Det tog islänningarna över hundra år av dikter, tal, seminarier, proklamationer, översättningar och samtal på krogar i Köpenhamn för att fullt ut förstå de begrepp som lades fram i Jörundurs proklamation. Först då fanns en grund för att diskutera dessa idéer, och därmed en grund för suveräniteten år 1918, men också då återstod att tala om jämlikhet mellan könen i åtminstone hundra år.

Den här boken består av ord, och vissa av dem är lika nya i språket som de ord Jörundur använde på sin tid. Det är inte länge sen vi hörde begreppet "havsförsurning" första gången. Söker man på sajten tímarit.is finner man att begreppet förekommer första gången i tryckta isländska medier i *Morgonbladet* den 12 september 2006.¹² Sen förekom det en gång 2007, ingen gång 2008 och två gånger 2009. Ordet "vinst" dök däremot upp 1 170 gånger år 2006 och 540 gånger 2009, enligt tímarit.is. 2011 har diskursen utvecklats en smula: "havsförsurning" förekommer fem gånger i tryck, men Kardashian 180 gånger.

Havs försurning är ett exempel på ett begrepp som har undgått oss trots att fenomenet är en av de mest betydelsefulla förändringarna av planetens egenskaper och kemi under de senaste 30 till 50 miljoner åren.

Det handlar om en fundamental förändring av havets kemi som skulle kunna rubba hela ekosystemet – en förändring så stor att vi skulle märka en annan smak på havet, eftersom havsvattnets pH-värde beräknas falla från 8,2 till 7,9, till och med 7,7. Måttenheten är logaritmisk, och de flesta har svårt att kunna förstå skillnaden mellan stegen på en pH-skala. Den stämmer illa överens med referensramarna i våra huvuden. Det är till exempel svårt att fatta att ett jordskalv som är 2,0 på Richterskalan är hundra gånger mindre än det som är 4,0.

Havs försurningen kommer sig av att havet har tagit upp cirka 30 procent av den koldioxid som människosläktet släpper ut i atmosfären. Tittar vi på växlingar i havets surhetsgrad från för 25 miljoner år sen fram till idag ser vi långsamma växlingar, varav vissa pågår under en period av hundratusen år. Om det går så som det ser ut att göra kommer de nästkommande hundra åren att innebära ett lodrätt fall i havsvattnets surhetsgrad – som om en meteorit hade träffat jordklotet. För jordklotet är hundra år som ett ögonblick. Att en process som tidigare tog miljoner år äger rum på hundra år är en hastighet som kan liknas vid en explosion.

Havs försurning. Jag anser mig förstå ordet, men antagligen förstår jag det inte. Ett oladdat gevär ser ut som ett laddat gevär, men nyttan, eller skadan, beror på om det är laddat eller ej. Ord har olika laddning och det tar många år för ett begrepp att komma upp till full laddning. "Havs försurning" är lika stort och djupt som hela havet i all framtid. Det är lika stort som alla sammanlagda sillstim och rötsimpor, alla koljor och

tumlare, ostron, plankton och kaskeloter, lika stort som alla de magnifika korallreven med sina sköldpaddor, hjärnkoraller och clownfiskar. Det är lika svårt att svälja detta ord som en munfull vingsnäckor.

Om vetenskapen bakom havs försurningen granskas, och för hur många jordklotsbor allt hänger på havets hälsotillstånd, kan man börja fundera över om begreppet havs försurning år 2019 kanske är lika svagt som ordet "förintelse" var 1930, jämfört med vad det betydde 1960. Begreppet havs försurning kan bli så stort att en hel generations hetaste önskan blir att resa tillbaka i tiden och förhindra total förlust av paradiset.

Jordklotsborna nu är som islänningarna på röt månads kungens Jörundur's tid. Det är som om orden *försurning*, *avsmältning*, *uppvärmning* och *ökning* inte ropar på omedelbar respons, som *invasion*, *eld* eller *gift*. Vi läser nyheterna och tittar på dokumentärfilmer, men av någon anledning behåller vi de dagliga rutinerna.

Klimatfrågorna är fulla av vetenskapliga begrepp och krånglig statistik: 7,8 pH, 415 ppm. Vi möter kemiska begrepp som aragonit, kalkmättnad och koldioxidens inverkan på atmosfären. Vi relaterar inte till årtal som 2050, 2100, 2150 – annat än när politikerna gör diffusa planer för att uppnå ett bestämt mål före 2040. Helst bör man ju ta sig an frågor fem till sex valperioder efter sin egen valperiod. Ett otal röt månads kungar har uppfunnit realistiska lösningar som skulle kunna komma alla jordklotsbor till godo men vi har tagit emot dem med likgiltighet, likt en torpare år 1809 som får friheten överräckt till sig men inte vet vad han ska göra med den. Och kanske ursäktar man sig genom att säga att profetiorna om världsendergången var krypterade.

År 2100 beräknar man att alltför låg mättnadsgrad för aragonit i de arktiska haven kommer att ha signifikant negativ inverkan på kalkbildande djur när havsvattnets pH-värde närmar sig 7,8 jämfört med scenario RCP 6.0 i rapporten från FN:s Internationella kommitté om klimatförändringar från 2018.¹³

Betydelsen i det här citatet borde injaga skräck, men för de flesta är det ett slags fackterminologiskt museum. Citat som det här borde ha direkt inverkan på politikernas sammankomster och på hur valmanskåren röstar.

Jörundur var övertygad om att hela allmänheten kunde anförtros att sätta sig in i invecklade frågor, ta ställning till dem och rösta om dem. Jordklotsborna står inför en utmaning. Forskarna har visat att med nuvarande kurs är vi på väg mot fördärvet. När vårt system utsätts för påfrestningar, kan vi då sätta oss in i frågorna så väl att vi väljer folk till makten som visar världen i rätt riktning?

Sökandet efter Auðhumla

I oktober 2008 gjorde jag boken *Dreamland* sällskap till Storbritannien. Den hade kommit ut på engelska och jag höll en offentlig föreläsning i den lilla byn Frome i Somerset. Jag bodde på ett billigt hotell i London och i lobbyn låg dagstidningar med rubriker från Island. På en av förstasidorna fanns en stort uppslagen bild av ett vulkanutbrott, och rubriker om de isländska bankernas stundande fall. En ung brittisk parlamentsledamot som skulle ha deltagit i ett panelsamtal tillsammans med mig efter föreläsningen tog kontakt och ställde in. Han ville inte få sitt namn förknippat med Island. Jag gick in i en affär och köpte en snygg tröja åt min fru. Medan jag köpte den föll kronan så mycket mot pundet att tröjans pris gick upp med sjutusen isländska kronor på fem minuter. När jag kom upp på hotellrummet ringde det på mobilen: kvinnan i andra änden sa att hon hette Halldóra och att hon hade ett ganska speciellt ärende. Skulle jag vilja intervjua Dalai Lama?

Det kom helt överraskande. Dalai Lama?

– När han kommer till Island i juni nästa år; han är intresserad av att diskutera miljöfrågor.